

Yeni İletişim Ortamlarında Gözetim Üniversite Çalışanlarının Gözetim Algıları

Behlül Çalışkan

İletişim Fakültesi, Marmara Üniversitesi, Nişantaşı, İstanbul, Türkiye
behlul.caliskan@marmara.edu.tr

Surveillance in New Media: Surveillance Perceptions of Academicians

Keyword: Surveillance, surveillance society, new media

Abstract: With the existence of modern society surveillance became a concept which was approached by several theorists from Marx to Foucault. Over the years surveillance has become increasingly systematic and embedded in everyday life. In recent decades, aided by innovations in information and communications technologies, surveillance has expanded and deepened its reach enormously. Through the interactivity of media, most of the time we do not even bother to notice the surveillance made possible by the generation of the records we create incidentally in everyday activities such as using the telephone, logging on to the Internet, or signing a debit card bill. The purpose of this paper is to mention the surveillance practices we experience today, which are possible thorough the use of new information and communication technologies. After the conceptual explanations and examples from everyday life, the statistical results and analyses of the research about the surveillance perceptions of academic staff at universities in Turkey will be presented.

1 GİRİŞ

Kavramsal anlamda gözetim tartışmaları yüzyıllar öncesinde başlayarak günümüze ulaşmış olsa da, gözetim pratiklerinin günümüzdeki yaygınlığı bu kavramı çokça popülerleştirmiştir. Artık MOBESE kameralarıyla “saniye saniye” kaydedilen görüntüler haber bültenlerinin en önemli enformasyon kaynağı olmuş, yasadışı/yasal dinlemeler ayyuka çıkmış ve birçok kişi bu durumlar neticesinde mağdur duruma düşmüş, internetteki aktivitelerimizin işlenmesi neticesinde, dolaştığımız web sitelerinde karşımıza çıkan kişiye özgü reklamlar kanıksanmış, gelişmiş GPS uygulamalarıyla yaşlı gezegenimizdeki her nesne adım adım takip edilebilir hale gelmiş, 11 Eylül ikiz kule saldırıları sonrasında havaalanlarında tüm mahremiyetle bedenimiz bile gözler önüne serilmiş durumda.

İktidarlar ve egemenlik ilişkileri açısından gözetim pratikleri, ilk çağlarda kabilelerin, imparatorlukların ve monarşilerin gücünü daha çok şiddet ve baskı araçları yoluyla veya askeri amaçlarla pekiştirirken; bu, modern toplumlarda daha sistematik hale getirilmiş, şiddet/baskı araçlarının yerini, gözetmenler ile yöneticilerin uyguladığı çağdaş teknikler almıştır. Enformasyon toplumu olarak adlandırılan günümüzdeyse, gözetim pratikleri yine iktidar ve egemenlik ilişkileri bağlamında tümüyle yüksek teknolojilerin imkânlarına dayalı bir karakteristiğe bürünmüştür. (Dolgun, 2008, s. 37) Modernlik öncesi dönemde karşılık gelen gözetim evresinde, toplumdaki yönetim erkini oluşturan kurum veya güçlere (din, kilise, imparator, feodal beyler, vs.) biat eden insanların denetimi söz konusudur. Modern toplumla beraber ortaya çıkan teknik gözetim evresindeyse, ulus-devlet ile kapitalist sistemin kuşattığı örgütlenmeler bağlamında “sistematik

izleme” ön plana çıkar. Bu faaliyetler içinde, otoritenin kurulmasını sağlayan dokümanların bürokratik örgüt yapısı gereği dosyalanması ve saklanması ile kapitalist işletmelerde çalışanların belirli kriterlere göre gözetim altına alınması, devletlerin ve ekonomik sistemin gücünü destekleyici bir araç olarak gözetim etkinliklerinin temelini oluşturur. Günümüzde enformasyon teknolojileri/toplumuyla birlikte yeni bir işlerlik kazandığı görülen son aşamada da gözetim, bir yandan yüksek teknoloji ürünü araçlarla diğer yandan da totaliter bir karakteristik kazanmaya başlayan iktidarlara ilişkilendirilmektedir. (Dolgun, 2008, s. 40-41)

Bu çalışmanın amacı, Marx’ın 150 yıl önce kavramla ilgili yapmış olduğu sınıfsal analiz bir kenara bırakılarak, bürokratik işçi devletlerindeki yönetici sınıfın (büyük biraderin) toplum üzerinde onu yakından gözetleyerek kurmuş olduğu tahakküm çerçevesinde tanımlanması moda olan gözetim kavramının ve günümüzdeki uygulamalarının yeterince anlaşılması için gözetim ile ilgili tarihsel süreçte yapılan kavramsallaştırma yeniden ve hızlıca gözden geçirilerek, yeni iletişim ortamları aracılığıyla uygulanan gözetim pratiklerini ortaya koymak ve üniversite çalışanları kapsamında bilgisayar ve internet kullanıcılarının gözetim algılarını ölçmek amaçlanmaktadır.

2 GÖZETİM KAVRAMINA GETİRİLEN KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

Modernite içinde teknik gözetime ilk olarak, kapitalist sistem içindeki fabrika ve atölyelerde işçilerin sermaye adına disiplini

edilmeleri yoluyla rastlanır. Elindeki serveti sanayiye yatırdığı andan itibaren burjuvazi, her şeyini işçi sınıfının eline teslim etmiş oluyordu. Bu anlamda, burjuva servetinin karşı karşıya geldiği ortam, gözetim pratiklerini bu sınıf için en sıkı şekliyle gerekli kılmıştır. Çalışma yaşamı ve çalışanlar üzerinde gözetim, işin zamanlanması, işçilerin en uygun şekilde çalışma alanına yerleştirilmesi, çalışma sırasında işçilerin sürekli olarak sınamaları ve gözlenmeleri gibi yöntemlerle fabrikalarda işlerliğe sokulmuştur. Kapitalist toplumun mabedi olan fabrika ile işyerlerinde verimliliğin artışı, işçilerin sistematik şekilde gözetimiyle yakından ilişkilidir. (Dolgun, 2008, s. 77-79)

Marx'a göre gözetim, emek ve sermayenin arasındaki mücadelenin bir unsurudur. Köleliğin ortadan kalkması ve kapitalizmin gelişimine paralel olarak, emeğin eski yöntemlerle çalıştırılması imkânsızlaşmıştır. Biçimsel olarak özgür hale gelmiş olan işçilerin düşük maliyetle en yüksek üretimi sağlayacak şekilde çalıştırılabilmeleri için, kapitalist yöneticiler kendilerini işçileri denetlemek zorunda hissetmişlerdir. Bu sebeple işçileri gözetlemek/izlemek ve disiplin altına alınmış bir güç olarak boyun eğmelerini sağlamak için, günümüzde "yönetim" olarak bildiğimiz olgu gelişmiştir. İşçileri fabrikalarda ve atölyelerde bir araya getirme fikri sık sık, teknik verimliliği azamiye çıkarmanın, makinelerin tam kullanımını sağlamanın bir yolu olarak görülmüştür. Oysa Marx'a göre farikaların kullanımı, işçilerin faaliyetlerinin gözetimi yoluyla, emeğin disiplininin sağlanması, en az ötekiler kadar önemlidir. (Lyon, 1994, s. 25)

Marx, kapalı bir alan olarak fabrika aracılığıyla kontrolün nasıl sağlandığını gözlemlemiştir. Onu izleyen kuramcılar da işçilerin etkinliklerinin koordine edilmesi ve yönlendirilmesi için, en az davranışlarının izlenmesi ve denetlenmesi kadar önemli olan yönetim süreçlerinin nasıl işlediğini göstermişlerdir. Frederick Taylor'un "bilimsel yönetim"i işçi sınıfı emeğine getirdiği mekanik disiplin de bunlardan biridir. (Lyon, 1994, s. 34)

Bu yaklaşım, fabrikadaki üretim sürecini zamanlama ve disiplin teknolojilerine bağlı düzenlemeler yapılmasına imkân verecek şekilde, en basit işlemlere bölme ve bu sayede üretim sürecinin detaylı analizini yapma üzerine temellenmişti. Burada üretim süreci, verimliliği ve kazancı artırmaya yönelik olarak en küçük ve basit işlemlere bölünürken, diğer yandan da işçilerin kişilikleri yok sayılıyor; sürekli bir gözetime dayalı olarak, sorumluluk, yaratıcılık ve kişilik gerektiren işlerden uzak bir iş örgütlenmesi ortaya konuyordu. Bunun sonucunda, "mekanik işçilerin" veya disipline edilmiş itaatkâr bir işçi grubunun ortaya çıkması hedefleniyordu. Bu gözetim sadece işçilerle sınırlı kalmamış, Taylor'un Amerika'da gerçekleştirdiği tekniklere karşılık, Fransa'da da Henri Fayol "Genel ve Sınai Yönetim" adı altında yeni ilkeler geliştirmiştir. En üst düzeyde verim sağlanabilmesinin sıkı bir denetim ve gözetime bağlı olduğu sonucuna ulaşan Fayol, yönetimde geçerli olan on dört temel ilke belirlemiştir: İşbölümü, otorite, disiplin, hiyerarşi, merkezi yönetim, yönetim birliği, komuta birliği, personelin birliği, personelin işe bağlılığı, özel çıkarların genel çıkarlar doğrultusunda sınırlandırılması, emir verme, ücretleme, inisiyatif ve eşitlik. Bu ilkelerin tümü, uygulamada çalışanların sürekli gözetimini gerektirmekte; gözetim de, montaj bandı başındaki işçiden –idari ve yönetici sınıfı da dâhil– tüm çalışanlara kaymaktadır. Çalışanlar, giderek kendilerine ait egolardan, isteklerden ve ruhtan soyutlanmakta; düşünceleri, ihtiyaçları ve düşleri ellerinden alınmakta; içsel yaşantıları, ancak toplumsal

sistemin karşılayabileceği arzuları üretecek şekilde "toptan olarak yönetilmekte" ve programlanmaktadır. (Dolgun, 2008, s. 95-97)

Sosyolog Max Weber'in gözetim ve onu moderniteyle ilişkisi üzerine farklı bir yaklaşımı vardır. Weber gözetimi, dünyanın hızla rasyonelleşmesine eşlik eden, kaçınılmaz eşitsizliklerle dolu acımasız bürokratikleşme sürecinin en belirgin unsuru ve insanları, her türlü girişimi ve bireyselliği yok eden, kurallar ve prosedürlerden oluşan "demir kafes"e sokan bir araç olarak görmüştür. (Webster & Ball, 2003, s. 11)

Weber, gözetimin kapitalist işletmelerde oynadığı rolü yadsımamakla birlikte, sadece sınıf ilişkileri sınırlamasına karşı çıkarak, onu daha geniş bir perspektif içinde ele almıştır. Bu anlamda gözetim, modern örgütler ile devlet idaresindeki yöneticilerin, bireyleri ve topluluğu fişlemeye yönelik dosyalar tutması paralelinde, kişisel bilgiler içeren veri saklama tekniklerini ve bu verileri çağırma araçlarını geliştirdikleri bir yöntemi ifade eden bürokrasi ile çevrilidir. Marx'ın kuramının merkezinde yer alan kapitalist işletme ise, bürokrasinin sadece bir alt türüdür. (Dolgun, 2008, s. 99)

Modern örgütler her şeyden önce rasyonel olarak karakterize edilirler. Bu özellik onların tutarlı olmasını sağlar ve böylece onları önceki örgüt biçimlerinden ayırır. Kapitalist işletmede bu örneğin çift girişli kayıt tutma muhasebesini gerektirir. Her şey dikkatlice hesaplanan kararlar alabilmeyi mümkün kılmak içindir. Tüm yönetsel işler, maaşlı memurlardan oluşan bir hiyerarşi tarafından işlenen yazılı dokümanlara ve güncel teknik bilgiyi temel alan gayri şahsi kurallara dayanır. Verimlilik bu yolla güya maksimize edilir, ancak bir yandan da sosyal denetim sağlanır. Sistemün üyeleri kuralları rasyonel olarak kabul etmek durumundadırlar, adil ve tarafsız biçimde. Bürokrasinin başındaki yönetici, kesin olarak emirlerin rasyonel anlamda uygulanacağını tahmin edebilir. Weber'e göre rasyonel yönetim, bilgi ve disiplinin bileşimidir. (Lyon, 1994, s. 25-26)

Foucault ise gözetim kuramını şu temeller üzerine kurar: "Modern toplumlar, toplumu düzene sokmanın kamu önünde kanlı cezalar vermek gibi geleneksel yöntemleri, etkili biçimde gereksiz kılacak rasyonel bir aracını geliştirmişlerdir. Dış denetim ve kısıtlamalara güvenmektense, modern sosyal kurumlar, hayatın düzenlenmiş ve belirlenmiş bir yolda sürmesini garanti eden bir dizi disipline edici uygulama kullanılır; askeri talimlerden okul formalarına, sosyal yardım dosyalarından fabrika işçisinin yakından izlenen işine kadar, modern sosyal disiplinin süreçleri gayet göze batacak şekilde betimlenir." Foucault'nun gözetim kuramını anlamak için, özellikle Bentham'ın panoptikonu ile ilgili geliştirdiği düşüncelere bakmak gerekir. (Rigel, Batuş, Yücedoğan, & Çoban, 2005, s. 131-132)

İngiliz düşünür ve sosyal reformcu Jeremy Bentham'ın tasarımına göre panoptikon, "halka biçimli bir binadır, ortasında bir avlu ve avlunun ortasında bir kule vardır. Halka hem içeriye hem dışarıya bakan hücrelere bölünmüştür. Bu küçük hücrelerin her birinde, kurumun hedefine uygun olarak, yazı yazmayı öğrenen bir çocuk, çalışan bir işçi, islah edilen bir mahkûm, delilliği yaşayan bir deli vardır. Merkezi kulede bir gözetmen vardır. Her hücre hem içeriye hem dışarıya baktığından gözetmenin bakışı tüm hücreyi kat edebilir; hiçbir karanlık nokta yoktur ve sonuç olarak, bireyin yaptığı her şey bir gözetmenin bakışına açıktır; bu gözetmen kendisinin her şeyi görebileceği, buna karşılık kimsenin kendisini göremeyeceği şekilde panjurlar, yarı açık bölme pencereleri arasından gözlemde bulunur. Bentham'a göre, bu küçük ve harikulade mimari kurnazlığı bir dizi kurum kullanabilir." (Saygılı, 2004)

Panoptikon, mimari bir yapıyı ifade etmekten öte, bir sistemin mantığını ve toplumsal denetime yönelik işleyiş mekanizmalarını ortaya koyar. Bu, iç dinamikleri ile tüm toplumu dönüştüren ve bireyleri sürekli gözetim altında tutan disiplinler bir mekanizmadır. Foucault panoptik toplumu, ıslah temelli olarak kişisel ve sürekli bir gözetime dayanan, denetim/cezalandırma ve ödüllendirme gibi mekanizmalar yoluyla bireylerin belli kurallara göre dönüştürülmesini hedefleyen ve direkt bireyler üzerine uygulanan bir iktidar biçimi olarak tanımlar. (Dolgun, 2008, s. 105)

3. YENİ İLETİŞİM ORTAMLARINDA GÖZETİM

Günümüz toplumunda teknoloji alanında ortaya çıkan yenilikler genelde olumlu bir değişimi ifade etmekle birlikte, toplumsal alanda bazı radikal dönüşümlere de yol açmakta; enformasyon toplumu gibi iyimserlik kokan kavramlar, iktidarların ve egemen kesimlerin toplum üzerindeki denetimi ele geçirme amaçlı uygulamalarıyla birlikte gözetim toplumunun habercileri haline gelebilmektedir. Bir nimet olmanın yanında bir tehlike olarak da beliren bu teknolojiler; küresel anlamda, egemen kesimlerin insanlığı tarihte görülmemiş biçimde kontrol altına almasını sağlayan gizli silahlardır. Bunların başında, kişisel bilgisayarları, televizyonu, telefonu ve faksı tek bir cihaz içinde bir araya getiren çok işlevli “tümleşik sistemler” gelmektedir. “Enformatik gözetim”, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başlayan ve ileri teknoloji sayesinde vücut bulan bir alanı kapsamaktadır. Enformatik gözetim, telefonların dinlenmesiyle başlayan bir sürece kadar geri götürülebilir de; asıl devinimini, telekomünikasyon, bilgisayar ve uydu teknolojisine borçludur. (Dolgun, 2008, s. 133-135)

Havaalanlarında, gözümüzün kırpmadan tarayıcıların okuması için pasaportlarımızı veririz; büyük bulvarlardaki banka makinelerini kişisel kimlik bilgileri taşıyan plastik kartlarla besleriz; bir cihaz satın aldığımızda garanti belgelerini doldururuz; online değişimlerde anahtar gizli verileri gireriz; şehir içinde ya da otoyolda geçiş parası algıycılarının içinden geçerek araba kullanırız; cep telefonu konuşmaları yaparız ya da ofislere ve laboratuarlara girmek için barkodlanmış anahtarlar kullanırız. Her karşılaşmada, aktivitemizi ya da yaşam şanslarımızı etkileyecek yollardan izlenecek ve işlemde geçirilecek kişisel verilerin izini bırakırız. Tıbbi kayıtlar, oy listeleri, ev tapuları, vergi dosyaları ve çalışan numaraları, en azından kentsel endüstriyel toplumlarda, günlük yaşamın tamamını oluşturan şeylerdir. Gözetleme, artık günlük hayatımızın o kadar içsel bir parçası haline gelmiştir ki, bazen onun ne olduğunu tam olarak tanımlamak ve bir jenerasyondan az bir zamanda ne kadar değiştiğini açıklamak zor olmaktadır. (Lyon, 2006, s. 286-287)

Yeni iletişim ortamlarında gözetimi, gözetim kavramı üzerine tarihsel süreç içerisinde geliştirilen kuramlar bağlamında üç farklı açıdan yaklaşılabilir. Birincisi, halen içinde yaşadığımız kapitalist toplumda çalışanların –kamu çalışanları da dâhil olmak üzere işçi sınıfı– iş verimliliğinin sağlanması ve çalışanın kişisel yaşamı açısından gözetilmesi; ikincisi yurttaşların devlet ve daha üst bir şemsiye olarak uluslararası kurumlar –Avrupa Birliği, NATO, vs. – tarafından kapitalist sisteme ve onun konjonktürel koşullarına ayak uydurması amacıyla gözetilmesi; son olarak yine yurttaşların potansiyel birer müşteri olarak kapitalist

işletmeler tarafından pazarlama ve satış açısından tüm satın alma ve satın alma ilişkili aktivitelerinin gözetilmesi.

Emek ve sermayenin arasındaki mücadelenin bir unsuru olarak gözetimin günümüz çalışma hayatında yeni iletişim ortamları aracılığıyla nasıl uygulandığının anlaşılabilmesi için, kapitalist üretim biçimindeki değişimin incelenmesi gerekir. Bu da, günümüz gözetim uygulamalarının post-fordist üretime geçişte yaşanan dönüşümler paralelinde ele alınması demektir.

Fordizm, yalnızca bir fabrika üretim biçimi değil aynı zamanda modernizmin toplumsal yapıtaşlarını da oluşturan sosyal ve siyasal bir düzenlemeye işaret etmektedir. Fordizmin standart ve seri üretime dayalı ekonomik örgütlenmesi aile, boş zaman ve gündelik yaşamın her alanını kapitalist toplumsal ilişkiler çerçevesinde düzenleyen bir işlemler sahnesidir. Bu bir yaşam biçimi olarak kitle üretimi ve tüketiminin yaygınlaşmasıyla kendisini ifade etmektedir. Fordizmin yalnızca bir ekonomik örgütlenmeyi değil, bütün bir kültürü nitelmesi gibi post-fordizm de çok daha geniş ve derin toplumsal ve kültürel gelişmelerin adidir. Post-fordizm standartlaşmış ürünleri, sermaye yoğunlaşmasını seri üretim döneminden farklı, bütünüyle yeni bir devri anlatan bir terimdir. Özünde, 1960’lı yıllardan itibaren dünya kapitalist sermaye birikiminde yaşanan krizi aşmanın bir yolu olarak, ekonomik yeniden yapılanmayı tanımlamaktadır. Bu yeniden yapılanma, teknolojinin, emeğin işbölümünün örgütlenme yapılarının “esnekleşmesi” ile nitelenen bir süreçtir ve özelleştirme gibi devletin küçültülmesi politikaları ile birlikte gelişmektedir. Post-fordist yaklaşıma göre, yeni zamanların merkezi sanayileri, enformasyon teknolojileri ve mikro elektroniğe dayalı üretimdir. Yeni teknolojiler daha yoğun bir otomasyona olanak tanımakta ve üretimin, esnek, otomatik ve derli toplu olmasını sağlamaktadır. (Timisi, 2003, s. 103-104)

Erken kapitalist dönemdeki Marxist, Weberci ve Foucaultcu gözetim yaklaşımları, yönetim disiplininin var olmasıyla birlikte nelerin ortaya çıktığının anlaşılmasına yardımcı olur. Tütünün ortak yanı, işçilerin günlük deneyimlerin yaşamış oldukları büyük değişimdi. Görece bir bağımsızlık altında gündüz-gece, kutsal günler de dâhil olmak üzere uğraşp didinen işçiler, gitgide daha katılaşan zaman çizelgelerine uyarak, kapalı mekânlar içinde sürekli yönetici bir göz tarafından izlenerek çalışmaya başladılar. Kendiliğinden yeni sosyal ilişkiler üretmeyen, ama eskisini de tam anlamıyla karşılamayan veya yeniden üretmeyen yeni teknolojilerle birlikte, post-fordist dönemde gözetim geleneksel Taylorizmi geçmiştir. (Lyon, 1994, s. 123-126)

Lyon’a göre (Lyon, 1994, s. 129-130), 1990’larla birlikte iş yerindeki elektronik gözetim daha yaygın ve yoğun hale geldi ve hatta iş yerinde sınırlı kalmamaya başladı. Evlerinde klavyeleri başındaki veri girişi çalışanlarının ve şirketlerinin bulunduğu ülke dışındaki çalışanların aktiviteleri dahi izlenebilir hale geldi. Uzun yol kamyon sürücülerinin ne kadar frene bastıkları, ne kadar hızlı gittikleri işverenleri tarafından takometreler aracılığıyla bilinir oldu. İşe girdikten sonra çalışanlar iş yerlerine ve işyerlerindeki bazı bölmelere girebilmek için plastik kartlar ve bazı durumlarda biyometrik güvenlik sistemleri ve elektronik olarak saklanan parmak izleri, retinal örüntüler veya ses testleri kullanmaya başladı. Bu teknikler, geçmişte turlarını tamamladıklarını kanıtlamak ve hırsızlık durumunda şirketlerinin o anda nerede bulduklarını saptayabilmesini sağlamak için gece bekçilerinin kullandıkları anahtarlı saatlerin üzerine geliştirilmiştir. Barkodlama teknikleri, işverenlerin ücret ödemeleri ve verimliliğin ölçülebilmesi için çalışma günlerini dakika-dakika tahsis edilebilen çalışma saatlerine bölebilmelerini sağlamıştır.

Şifreli güvenlik kilitleri iş yeri ve ofislerin belirli bölmelerine giriş kısıtlamaları için kullanılmıştır. Bu ve benzeri aygıtlar işin zamanlamasının ve konumlamasının takip edilmesine ve manipüle edilmesine yardım etmişlerdir. Herhangi bir zamanda işçilerin nerede bulduklarının yönetime bildirilmesine yaramışlardır. Bununla birlikte, yapılan işin gidişatı ve kalitesi de elektronik izlemeye konu olabilmektedir. Tuş vuruşu hesabı böyle bir otomatik gözetime örnek gösterilebilir. Yine veri güvenliği sistemleri, satış denetimleri, telefon operatörleri ve telefon konuşmaları ile diğer tüm iletişimlerin kontrolü bu tür gözetim tekniklerine örnek teşkil etmektedirler.

Bu durum, “eksiksiz denetim” amacına hizmet etmektedir. Post-fordist dönemde gözetim, üretim aktivitelerinin mevkilerine el atmamakla kalmıyor, tüm ofisler ve restoran ve taksi şirketleri gibi alanlara da uzanıyor. Elektronik teknolojilerin alanları birbirine bağlama kapasitesi, işine yapıldığı yerin önemini de ortadan kaldırıyor. Böylece yeni teknolojilerin gözetim amacıyla kullanımı, “bilgisayarlaşmış Taylorizm”i bize sunuyor. Bilgisayarlar yöneticilerin, şirketlerinde neler olup bittiğini daha açık ve eksiksiz görmelerini, çalışanlarının neyi nasıl yaptıklarını daha iyi incelemelerini sağlıyor. (Lyon, 1994, s. 131)

İstenmeyen (junk) postalar, tüketici gözetimi tekniklerinin özüne sahip yöntemlerden biridir. Mal ve hizmet satma amacındaki çoğu şirket, olabildiğince kesin bir şekilde potansiyel müşterileri hedefleyen elektronik araçlara sahiptirler. Nerede ve kiminle yaşadığımızı, nasıl kazanıp nasıl harcadığımızı bilirler. İstenmeyen postalar, gelişmiş toplumların “tüketim kapitalizmi” çağında yaşadıklarının bir kanıtıdır. Ancak bu tüketim özgürlüğü dünyası, aslında bir sosyal denetim dünyasıdır. (Lyon, 1994, s. 136)

Bilişim teknolojilerinin sahip olduğu muazzam teknik kaynaklar, gelişmiş toplumdaki hane halkı bireylerinin tüketim aktivitelerini yönlendirmeleri için geniş bir alan sağlıyor. Satın alma örüntüleri ve gücü kayıtlarından elde edilen veriler, tüketicileri sonraki harcamaları için etkilemek ve önceki tüketim deneyimlerinde ilgili tüketim standartlarına uymadığı hakkında kaydı bulunanlara veya harcama izinlerinin dışına çıkarak kabul edilemez borçların ortaya çıkmasına neden olanlara engel olmak için kullanılır. Özetle, Lyon’a göre (Lyon, 1994, s. 138) tüketim gözetimi kapitalist işletme stratejilerinin açıkça bir bölümünü oluştururlar. Gözetim, elektronik bilişim hizmetleri ve işlemleri aracılığıyla gitgide daha çok ve daha derinden ticari alana yayılır ve bu durum gizlilik için tehdit oluşturan sonuçlara yol açar. Tüketim toplumunda ortaya çıkan bu durum “sosyal Taylorizm” olarak adlandırılabilir. Bu duruma verilecek en erken örneklerden biri ise, bilimsel yönetim ilkelerini meta piyasaları ve tüketici davranışlarına uygulayan General Motors’tan Alfred Sloan’dır. Slona 1920’lerde tüketici profili oluşturma amacıyla satın alma alışkanlıkları ile ilgili verileri toplamıştır. Demografik ve sosyo-ekonomik verileri karşılaştırma yoluyla yapılan piyasa araştırmaları, bu örnekteki türden bir enformasyon denetimine büyük vurgu yapmaktadır.

Bugün, milyonlarca tüketici, satın alma alışkanlıklarını yönlendiren ve onlara nasıl tüketeceklerini öğreten çabalara konu olmaktadır. Bu ticari gözetim oyununun en önemli aktörleri ise, muazzam elektronik sistemlere yatırım yapmak için sermayeye sahip olan ve bu yolla pazar payları ile kârlarını artırmayı amaçlayan büyük şirketlerdir. Bu, “zekâ”ya ihtiyaç duyan şirketler için tüketicilerin “hedef” anlamına geldiği “stratejik bilişim sistemleri” dünyasıdır. (Lyon, 1994, s. 151)

Bilgisayar çağında gözetimi açısından farklılaşan noktalardan biri de, davranışlarımızın rutin bir şekilde izlenmesi neticesinde üretilen verilerin saklanması ve gelecekteki her hangi bir zamanda ulaşılmasındaki kolaylıktır. Günlük yaşantımızda git gide daha fazla elektronik kayıt üreten etkileşim ve işlemlerimiz sonucunda yaşantımız isteğe göre analiz edilebilir ve yorumlanabilir olmuştur. Siber ortamlardaki işlemlerin oluşturduğu taranabilir kayıtların üretimi, malların dünyasında olduğundan çok daha kapsamlıdır. Örneğin bir web sitesi, ziyaretçi her bir reklama veya ürünler ve hizmetler hakkında daha fazla bilgi almak için bağlantılara tıkladığında, bir kayıt üretir. (Gandy, 2003, s. 26-27)

Topraktan yararlı maden çıkarma sürecine benzeyen veri madenciliği tekniği kişiler hakkındaki verilerin işlenmesi için kullanılan yöntemlerden biridir. Bildiğimiz anlamda madencilik emeğe dayalı ve işçiler ile çevre açısından risk taşıırken, veri madenciliği aracılığıyla bilgisayarlardaki veri tabanlarından bilginin çekip çıkarılması işlemi işçiler açısından doğrudan riski azaltmış olsa da, toplumun geneli üzerindeki riski artırmıştır. Veri madenciliğinin uzun vadede sosyal çevre üzerindeki etkisi, kömür madenciliğinde olduğundan çok daha yıkıcı olabilir. Bir müşterinin, benzersiz ürün kodu ile işaretlenmiş bir metayı her satın aldığı zaman üretilen bir dolu işlemsel veriyi düşünelim. Müşteri herhangi bir kredi kartı veya mağazanın indirim için sunduğu kartlardan birini kullandığında, bireyin kimliğini belirten enformasyon yakalanır ve satın alma işleminin ayrıntılarıyla bağlantılandırılır. Bu nedenle, büyük mağazalar genelde, küresel ölçekte genişleyen ağları aracılığıyla yapmış oldukları satışlardan üretilen terabitlerce veri içinde yatan gizli değerleri bulup çıkarmak için kullanacakları veri ambarlarına büyük yatırımlar yaparlar. (Gandy, 2003, s. 28)

Sesli mesajların otomatik işleme için hazır metinlere çevrilmesi işlemi daha yavaş işleyen bir süreç olsa da, e-postalardaki metinlerin veya haber gruplarına gönderilen yazıların sınıflandırılması oldukça basittir. Web sayfalarındaki metinsel bileşenlerin sınıflandırılması ve tanımlanması da, şimdilik bu sayfalardaki grafikler için olmasa da görece kolay bir işlemdir. Özetle veri madenciliği, nesnelerin sınıflandırılması için kurallar ortaya koyma çabası güder. Bu nesnelere de, “süpermarkette kasaya yakın standlardan alışveriş yapma potansiyeli olan müşteriler” kategorisi gibi çeşitli sınıf ve kategorilere atanan insanlar olabilir. (Gandy, 2003, s. 29)

Enformatik gözetimin mevcut tüm biçimlerini kapsaması açısından; devletler ile onların “gözleri ve kulakları”nı oluşturan resmi birimlerinin gözetime yönelik faaliyetlerini tam olarak konumlandırabilmek için, istihbarat servislerinin çalışma yöntemleri üzerinde durmak gerekir. Dolgun’a göre (Dolgun, 2008, s. 135-143), gözetimin sistematikleşmesi ve toplumsal yaşamı tümüyle kapsamaması, modernitenin başlıca getirilerinden biri olan ulus-devletle başlamış ve dünyanın iki bloğa ayrılmasıyla beraber bir uzmanlık alanı haline gelmiştir. Enformatik gözetimin aslında ilk dönemi olarak kabul edilebilecek bu evrede, oyunun baş aktörleri ulus-devletler ile onların istihbarat servisleri olmuştur. Ulusal güvenlik yanında ekonomik kaygıların da ön plana çıkmaya başladığı günümüzde, yüksek teknolojinin sunduğu imkânlar doğrultusunda gerçekleştirilen istihbarat faaliyetleri, başta internet olmak üzere, elektronik gözetimin diğer biçimlerinin gündelik yaşamın her alanına yansıdığı alanlarda görülmektedir. Telekomünikasyon, uydu, bilgisayar, internet, veri yazılımı, vb. enformasyon teknolojilerinin arasındaki ortaklık neticesinde artık yerküre, bir yandan sürekli olarak uydularla gözetlenirken, diğer yandan da

bilgisayarlar yoluyla elde edilen enformasyon ayrıştırma, sınıflandırma ve anlamlandırmaya tabi tutulmuş; böylece işin içine “yapay zekâ” girmiş, insanlara, kurumlara ve devletlere ait her tür bilgi artık sır olmaktan çıkmıştır.

4 ÜNİVERSİTE ÇALIŞANLARININ GÖZETİM ALGILARI

Başta internet ve cep telefonu olmak üzere, yeni iletişim ortamlarının kullanımının yaygınlaşması, gözetim pratiklerinin de toplumun derinliklerine kadar işlemesi ile birlikte, gözetim konusundaki farkındalığı da artırmıştır. Telekulak skandalları, MOBESE görüntüleri ve IP adresi tespiti ile yakalanan suçlular ile ilgili haberler, yeni iletişim ortamlarını kullanan çoğu kişinin bu ortamlardaki davranışlarının birileri tarafından izlenebileceği hissine sahip olmasına neden olmuştur. Bu çalışmada yapılan araştırmada amaçlanan, gözetim ile ilgili algının ne seviyede olduğu ve hangi koşullara göre farklılaştığının ölçülmesidir.

4.1 Araştırmanın Yöntemi

Araştırmanın kapsamını üniversitelerin akademik çalışanları oluşturmaktadır. Akademisyenlerin gözetim algılarının ölçülmesi amacıyla, demografik ve mesleki bilgiler ile ilgili soruların yanı sıra, yeni iletişim ortamı olarak bilgisayar ve internet kullanımı hakkındaki soruları ve gözetim algılarını ölçen soruları içeren çevrimiçi bir anket, internet aracılığıyla üniversite akademik çalışanlarına e-posta ile gönderilmiştir. Anketi dolduran 341 kişiden elde edilen veriler SPSS yazılımı ile analiz edilmiş, frekans bilgileri ile fark ve ilişki analizleri yapılarak aşağıdaki bulgular elde edilmiştir.

4.2 Bulgular

Araştırmaya katılanların % 43’ü kadın, % 57’si erkek yaş ortalaması ise 43’tür. Katılımcıların % 60 gibi büyük bir oranı Marmara bölgesinde, % 15’i İç Anadolu bölgesinde, % 13’ü Akdeniz bölgesinde, % 11’i ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde görev yapmaktadır. Katılımcıların medeni durumları incelendiğinde, % 65’inin evli, % 35’inin ise bekâr olduğu tespit edilmiştir.

Katılımcıların mesleki bilgileri incelendiğinde, araştırmaya katılanların % 39’unun araştırma görevlisi, % 19’unun yardımcı doçent, % 16’sının öğretim görevlisi, % 15’inin profesör, % 11’inin ise doçent olduğu belirlenmiştir. % 89 oranında devlet üniversitesinde çalışan katılımcılar ortalama 12 yıldır üniversitede görev yapmaktadır. Katılımcıların % 41’i sosyal bilimler alanında çalışırken, % 18’er oranda fen bilimleri ve mühendislik alanında, % 10’ar oranda ise işletme ve sağlık bilimleri alanında çalışmaktadır. Araştırmaya katılanların % 23’ü üniversitede yönetici düzeyinde görev yapmış bulunmaktadır.

Araştırmaya katılanların tamamına yakını, hem evlerinde hem de iş yerlerinde bilgisayar ve internet kullanmaktadır. Katılımcıların yine tamamına yakını e-posta hizmetini ev ve iş yerinde kullanırken, % 67’si MSN, Gmail, vb. anında mesajlaşma ortamlarını, % 65’i Facebook, Twitter, MySpace, vb. sosyal paylaşım ağlarını kullanmakta; bunların ise % 80’i anında

mesajlaşma ortamlarını, %62’si sosyal paylaşım ağlarını iş yerlerinde de kullanmaktadır.

Katılımcıların tamamına yakını ev ve iş yerlerindeki bilgisayarlarında anti-virüs yazılımları kullanırken, % 55’inin evindeki, % 66’sının ise iş yerindeki bilgisayarında casus yazılımlara karşı koruyucu yazılım kullandıkları belirlenmiştir. Araştırmaya katılanların % 41’inin evlerinden internete bağlanırken kurumlarının sağladığı vekil sunucu hizmetini kullandıkları, % 59’unun ise iş yerlerinde adlarına kayıtlı bir IP adresi üzerinden internete bağlandıkları tespit edilmiştir.

Yapılan analizler neticesinde, araştırmaya katılanların yaşları, yaşadıkları bölge, akademik unvanları, üniversitedeki görev süreleri ve üniversitede yönetici düzeyinde görev yapıp yapmadıkları bakımından bilgisayar ve internet kullanım aktivitelerinde anlamlı farklılıklar bulunduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda;

- Genç ve üniversitede daha az süredir çalışan akademisyenlerin anında mesajlaşma ortamlarını ve sosyal paylaşım ağlarını daha çok kullandıkları, casus yazılımlara karşı koruyucu yazılımları daha çok kullandıkları,
- Doğu bölgelerinde çalışan akademisyenlerin sosyal paylaşım ağlarını daha az kullandıkları,
- Profesörlerin anında mesajlaşma ortamlarını ve sosyal paylaşım ağlarını daha az kullandıkları, buna karşılık kurumlarının sağladığı vekil sunucu hizmetini daha sık kullandıkları,
- Üniversitelerde yönetici düzeyinde görev yapmış olanların anında mesajlaşma ortamları ve sosyal paylaşım ağlarını daha az kullandıkları tespit edilmiştir.

Araştırmaya katılanların;

- % 65’inin evlerinden, % 62’sinin ise iş yerlerinden güvenle internete bağlandıklarını düşündükleri,
- % 70’inin evlerinde, % 60’ının ise iş yerlerinde güvenle e-postalarını okuduklarını düşündükleri,
- % 51’inin evlerinde, % 27’sinin ise iş yerlerinde okudukları e-postaların başkaları tarafından okunamayacağını düşündükleri,
- % 43’ünün evlerinde, % 23’ünün ise iş yerlerinde yapmış oldukları anında mesajlaşmaların başkaları tarafından okunamayacağını düşündükleri,
- % 53’ünün evlerinden, % 38’inin ise iş yerlerinden güvenle sosyal ağlara bağlandıklarını düşündükleri,
- % 33’ünün sosyal paylaşım ağlarındaki gizlilik ayarlarının kendilerini güvende hissettirdiğini,
- % 47’sinin evlerinde, % 58’inin ise iş yerlerinde okudukları e-postaların ve yapmış oldukları anında mesajlaşmaların internet hizmet sağlayıcısı tarafından okunabileceğini düşündükleri,
- %54’ünün evlerinde, % 58’inin ise iş yerlerinde sosyal paylaşım ağlarında yapmış oldukları aktivitelerinin internet hizmet sağlayıcısı tarafından takip edilebileceğini düşündükleri,
- % 64’ünün evlerinde ve iş yerlerinde okudukları e-postaların, yapmış oldukları anında mesajlaşmaların ve sosyal paylaşım ağlarındaki aktivitelerinin devlet birimleri tarafından

okunabileceğini ve takip edilebileceğini düşündükleri,

- % 65'inin evlerinden, % 46'sının ise iş yerlerinden haber, yorum, makale, vb. içeriklere sahip internet sitelerine güvenle girdiklerini düşündükleri,
- % 55'inin evlerinden, % 60'ının ise iş yerlerinden girmiş oldukları haber, yorum, makale, vb. içeriklere sahip internet sitelerindeki aktivitelerin internet hizmet sağlayıcısı tarafından takip edilebileceğini düşündükleri,
- % 63'ünün evlerinden ve iş yerlerinden girmiş oldukları haber, yorum, makale, vb. içeriklere sahip internet sitelerindeki aktivitelerin devlet birimleri tarafından takip edilebileceğini düşündükleri belirlenmiştir.

Katılımcıların cinsiyetleri ve üniversitede yönetici düzeyinde görev yapıp yapmadıkları bakımından gözetim algıları arasında farklılıklar tespit edilmiştir. Bu bağlamda;

- Kadınların evlerinden internete girerken, e-postalarını okurken ve sosyal paylaşım ağlarını kullanırken kendilerini erkeklere kıyasla daha çok güvenli hissettikleri; yine erkeklere nazaran anında mesajlaşma ortamlarındaki yazışmalarının başkalarının okunamayacağını düşündükleri ve sosyal paylaşım ağlarındaki gizlilik ayarlarını daha güvenli buldukları,
- Üniversitede yönetici düzeyinde görev yapmış katılımcıların iş yerlerinde daha az güvenle sosyal paylaşım ağlarına bağlandıkları ve daha az güvenle haber, yorum, makale, vb. içeriklere sahip internet sitelerine girdikleri,
- Evlerinden ve iş yerlerinden güvenle internete girip, e-postalarını okuyamadıklarını düşünenlerin daha büyük oranda casus yazılımlara karşı koruyucu yazılım kullandıkları tespit edilmiştir.

SONUÇ

Gözetim, bilgisayar, internet, cep telefonu ve uydu gibi yeni iletişim ortamlarının yaygın kullanıldığı günümüzde, modernitenin başlangıcında kazandığı anlam ve önemini korumakla birlikte, etkisini çok daha fazla artırmıştır. Panoptikon metaforu "BBG Evi"ne dönüşerek günlük dilde sıkça kullanılır hale gelmiştir. İletişim teknoloji ve ortamları üzerindeki mülkiyet ilişkileri, bu mülkiyete sahip sosyal sınıfların bu teknoloji ve ortamları diğer sınıflar üzerinde bir baskı mekanizması olarak kullanmalarını sağlamaktadır. Gözetim de bu baskı mekanizmasını oluşturan unsurlardan biridir.

Bu çalışmada yapılan araştırma, çalışan bir kesim olarak Türkiye'deki üniversite akademik personelinin gözetim hakkındaki algılarını ortaya koymuştur. Buna göre, üniversite çalışanlarının büyük bir bölümü internetteki aktivitelerinin birileri tarafından gözetlendiklerinin farkında. İnternet kullanıcı akademisyenler kişisel görüşme ve paylaşımlarını yaptıkları sosyal ortamlarda, sosyal ve politik duruşlarını ifade edebildikleri aktivitelerini içeren web gezintilerinde yalnız olmadıklarını biliyorlar. Evlerindeki internet kullanımları sırasında internet hizmet sağlayıcılarının, yani bu konuda bir üst çatı olan TT Net'in kişisel yazışmalarını ve gezdikleri web sitelerini takip

edeceklerini düşünen katılımcıların gözetlendikleri hususundaki algıları ise, işçi/işveren ilişkisinin bulunduğu iş yerlerinde daha da kuvvetli. Bu durum, sınıflar arasındaki çatışmada yeni iletişim ortamlarının belirleyiciliğinin bir yansıması olarak ele alınmalıdır. Akademisyenler, çalışan oldukları üniversitelerin yöneticilerinin kendilerini sürekli gözetlediklerinin farkında ve iş yerlerine kıyasla evlerinde kendilerini daha fazla güvende hissediyorlar.

Bununla birlikte, internet hizmet sağlayıcıları ve işverenler dışındaki "üçüncü kişiler" in, yani ticari amaçlarla internetteki faaliyetlerimizi takip eden şirketlerin gözetimi, üniversite çalışanları tarafından daha az algılanmakta. Bunun nedenlerinden bazıları ticari gözetimin, mevcut mülkiyet ilişkileri nedeniyle, aynı amaçla gözetim yapabilecek durumda olan yaygın medya tarafından çok fazla haber yapılarak toplumun bu konuda aydınlanmamış olması ve konu hakkındaki bilgi eksikliği olabilir. Sahip olduğumuz e-posta hesabını kullanırken, yazışmalarımızın analiz edilmesi yoluyla sayfada bize özel reklamların gözüktüğünü, bir e-ticaret sitesini ziyaret ederken gezdiğimiz sayfaların takip edilerek ilginizi çekebilecek olan ürünlerin listelendiği, ilginizi çekebilecek bir filmin oynatıldığı sinemanın önünden geçerken cep telefonumuza o filmin o sinemada oynatıldığını duyuran kısa mesajın gönderildiğinin farkına vardığımızda, ticari gözetim de toplum içinde daha çok algılanır hale gelecektir.

Gözetim pratiklerinin yeni iletişim ortamlarıyla bu denli yaygınlaşmış ve toplum tarafından içselleştirilmiş olduğu bir durumda, insanlığın artık daha özgür, daha demokratik bir dünyada yaşadığı iddiasındaki "enformasyon toplumu" tezinin de yeniden düşünülmesi gerekiyor. Barındırdığı tüm mülkiyet ilişkileri ve sınıfsal çelişkileriyle birlikte, enformasyonun meta olarak piyasanın birincil değeri olduğu bu toplumda, gözetim uygulamaları kapitalizmin gelişmeye başladığı yıllara kıyasla çok daha yaygın kullanılmakta. Şüphesiz, elektronik bir hapisaneye çevrilen dünyamızın ne kadar özgür ve demokratik olduğu bu şartlar altında çok tartışılır durumda.

KAYNAKÇA

- Dolgun, U. (2008). Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu: Küreselleşen Dünyada Gözetim, Toplumsal Denetim ve İktidar İlişkileri. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Gandy, O. H. (2003). Data Mining and Surveillance in the Post-9/11 Environment. F. Webster, & B. Kirstie içinde, Intensification of Surveillance: Crime, Terrorism and Warfare in the Information Age (s. 26-41). London: Pluto Press.
- Lyon, D. (2006). Gözetlenen Toplum: Günlük Hayatı Kontrol Etmek. (G. Soykan, Çev.) İstanbul: Kalkedon Yayıncılık.
- Lyon, D. (1994). The Electronic Eye: The Rise of Surveillance Society. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Rigel, N., Batuş, G., Yücedoğan, G., & Çoban, B. (Dü). (2005). Kadife Karanlık: 21. Yüzyıl İletişim Çağını Aydınlatan Kuramcılar (2 b.). İstanbul: Su Yayınevi.
- Saygılı, A. (2004). Mikro-İktidarın Bir Fiziği: Hapishane. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 53 (2), s. 177-196.
- Timisi, N. (2003). Yeni İletişim Teknolojileri ve Demokrasi. Ankara: Dost Kitabevi.
- Webster, F., & Ball, K. (Dü). (2003). Intensification of Surveillance: Crime, Terrorism and Warfare in the Information Age. London: Pluto Press.